

Jarosław Jastrzębski

Emocjonalne i religijne uwarunkowania lęku przed śmiercią u młodzieży akademickiej

Studia Psychologica nr 2, 83-102

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAROSŁAW JASTRZĘBSKI

EMOCJONALNE I RELIGIJNE UWARUNKOWANIA LĘKU PRZED ŚMIERCIĄ U MŁODZIEŻY AKADEMICKIEJ

Emotional and religious conditioning of the fear of death amongst university students

Summary

The subject of the article is the relationship between religiousness, anxiety as defined by C.D. Spielberger and attitude towards death amongst university students. The aim of the study was to prove the relationship between religiousness and a level of anxiety in general with a level of fear of death amongst the students. Corresponding to this the following hypotheses were put forward: – there is a statistically significant relationship between religiousness and fear of death; – there is a statistically significant relationship between both an anxiety state and an anxiety trait and an attitude towards death. In the studies to prove hypotheses the following methods were used: Scale of Religiousness W. Prężyna, The State-Trait Anxiety Inventory (STAI), (FVTS) – R. Ochsman. The collected data enables us to say that: religiousness and a level of anxiety has an effect on creating one's attitude towards death. This is, though, not as significant as one would expect. Therefore it can be said that there are other factors affecting our attitude towards death apart from religiousness and a level of fear. Among them the most significant ones are environmental variables such as an experience of death of the relatives.

Stosunek człowieka do śmierci zmieniał się wraz z rozwojem myśli. Istnienie śmierci, tajemniczego zjawiska, pobudzało jego wyobraźnię i skłaniało do twórczych poszukiwań zarówno w sztuce jak i nauce. Rozwój nauki, a w szczególności medycyny, doprowadził do przewartościowania pojmowania granicy między życiem a śmiercią.

W psychologii problem śmierci pojawił się dosyć późno. Dopiero doświadczenia drugiej wojny światowej otworzyły nowe drogi w działalności naukowej badaczy zajmujących się zjawiskiem śmierci. Tanatopsychologia, jako nauka o psychologicznych aspektach zjawiska śmierci, została wyodrębniona z tanatologii, nauki badającej przyczyny śmierci, jej oznaki i związane z nią zmiany zachodzące w organizmie. U podłoża tego kierunku leżą prace S. Anthony: *The Childs Discovery of Death* z 1940 r. oraz zbiorowe dzieło Feifla *Znaczenie śmierci* z 1959 r. W ślad za nimi pojawiły się inne prace teoretyczne i empiryczne. Głównym dziełem na temat tanatopsychologii jest praca R. Kostenbauma i R. Aisenberga *The Psychology of Death* z 1972 r. Autorzy poświęcili tę pracę takim zagadnieniom jak: zjawisko śmierci społecznej, personifikacji śmierci, kulturowym uwarunkowaniom śmierci oraz kwestiom metodologicznym tanatopsychologii (Wysoczyńska, 1988).

Dla wielu badaczy zjawiska śmierci dar refleksji nad przemijaniem jest jednym z podstawowych wyróżników człowieka w świecie istot żywych. Refleksja ta spleta się z innymi zagadnieniami, które wyznaczają sens losu człowieka (Dąbrowski, 1981)

Współcześnie nasz stosunek do śmierci jest niejednoznaczny i zróżnicowany. Coraz częściej przekonujemy się, z jak bardzo skomplikowanym i uwarunkowanym zjawiskiem mamy do czynienia.

Celem tego artykułu jest ukazanie związków między religijnością i lękiem a postawą wobec śmierci u młodzieży akademickiej.

1. SPECYFIKA LĘKU PRZED ŚMIERCIA

Wśród autorów opisujących zjawisko lęku tanatycznego panuje pogląd, że lęk przed śmiercią „obejmuje nieakceptujące, troskliwe i niepokojące zachowanie się wobec śmierci, które zawiera także obawę przed skończonością ludzkiego życia, procesem umierania i śmiercią innego, z reguły znajomego człowieka” (Hensle, 1977, cyt. za Makselon, 1988, s. 15).

Lęk przed śmiercią jest jednym z najbardziej pierwotnych przeżyć w świecie ożywionym, a u człowieka nabiera szczególnego znaczenia, wynika to z jego zdolności wyobrażeniowych. Wyobrażenia na temat śmierci są często mgliste, gdyż śmierć jest sygnałem niesprawdzalnym. Oznacza to, że lęk przed śmiercią opiera się nie na rzeczywistym przeżyciu własnej śmierci, lecz na jej prawdopodobieństwie (Makselon, 1988).

Najczęściej opisywaną cechą lęku wobec śmierci jest jego uniwersalność. Autorzy opisujący tę cechę bądź to wskazują na związek lęku tanatycznego z naturą życia, bądź odwołują się do badań empirycznych.

Mówiąc o cechach lęku przed śmiercią zwraca się też uwagę na jego powszechność i nieuchronność. Według P. Tillicha (1981) człowiek nie jest w stanie odeprzeć tego lęku przez poznanie określonych argumentów wskazujących na potrzebę opanowania go, lub przekonujących o braku sensu lękania się śmierci. W sferze psychologicznej człowiek nieustannie czuje się zagrożony możliwością nieistnienia. Tillich stwierdza, że lęk przed śmiercią przeważa nad wszystkimi innymi lękami, chociaż nie działa tak bezpośrednio jak one. Jego zdaniem istotą tego lęku jest poczucie egzystencjalnego zagrożenia autoafirmacji jednostki, która może zostać unicestwiona w chwili śmierci (por. Makselon, 1988, s. 16).

Lęk przed śmiercią charakteryzowany jest najczęściej przez odwołanie się do jego źródeł, rodzajów, uwarunkowań oraz etapów rozwoju pojęcia śmierci w poszczególnych okresach rozwojowych człowieka.

Zdaniem większości badaczy tego zjawiska, zaniepokojenie śmiercią zasadza się na dwóch podstawowych instynktach biologicznych: instynkcie zachowania gatunku oraz instynkcie zachowania własnego życia (por. Hańkowska, 1978; Kępiński, 1992; Makselon, 1980a i b, 1981, 1983a i b, 1990; Ostrowska, 1997; Szaniawski, 1998; Walden-Gałuszko, 1992).

Choć u współczesnego człowieka prawo zachowania gatunku nie odgrywa już takiej roli, o czym świadczą liczne kraje z ujemnym przyrostem naturalnym, to o zachowanie życia walczy każdy, nawet wtedy, gdy jego szanse są bardzo małe (Makselon, 1981, s. 120-121).

Zdaniem innej grupy badaczy zajmujących się tą problematyką, źródeł niepokoju tanatycznego należy upatrywać w tajemniczości i nieokreśloności zjawiska śmierci. Człowiek nie doświadcza zjawiska śmierci wprost i bezpośrednio, ale przez otoczenie i okoliczności, w jakich żyje. Ponieważ to doświadczenie, a zwłaszcza jego podmiot, jest bliżej nieokreślony i tajemniczy, dlatego budzi lęk. (Spilka, Stout, Minton, Sizeman, 1977, za Makselon, 1980; Szaniawski 1998).

Innym jeszcze źródłem lęku przed śmiercią jest perspektywa osamotnienia, które w odróżnieniu od samotności wynika z braku integracji z innymi osobami czy grupami. Mówi się o kilku aspektach osamotnienia jako zjawiska wyjaśniającego zachowanie człowieka wobec śmierci. Po pierwsze, aspekt interpersonalny. Dotyczy on sytuacji, w której mamy do czynienia z utratą bliskiej osoby. W procesie umierania przejawia się to przede wszystkim w obawie o przyjaciół i rodzinę. Po drugie – aspekt społeczny, który wynika z utraty więzi z własnymi korzeniami. Po trzecie – aspekt psychologiczny. To typ osamotnienia, wynikający z poczucia wyalienowania od samego siebie, powodowany u osoby umierającej zmianami we własnym wyglądzie oraz zachowaniami innych wobec niej (Makselon, 1990; Szaniawski, 1998).

Mówiąc o źródłach lęku tanatycznego nie można pominąć stanowiska, które genezę lęku przed śmiercią widzi w stosunku jednostki do własnego ciała. Śmierć godzi w nasze ciało, unicestwia je, niszczy i rozkłada. Zmusza nas do porzucenia ciała, które uznajemy za część swego stanu posiadania, a nie tylko istnienia. Dlatego myśl o utracie ciała bardzo nas niepokoi (Antonelli, 1995).

Lęk przed śmiercią jest zjawiskiem dynamicznym i podlega rozwojowi wraz z wiekiem (Makselon, 1988; Walden-Gałużsko, 1992; Widera-Wysoczyńska, 1995, 1992).

W okresie wczesnego dzieciństwa (2-3 r. z.) procesy poznawcze dziecka opierają się na myśleniu konkretnym – obrazowym. Poznając w ten sposób zjawisko śmierci, dziecko koncentruje się głównie na takich jej cechach jak brak ruchu, niezdolność jedzenia i picia oraz brak odczuwania. Zasadniczo w okresie tym lęk przed śmiercią nie występuje.

W wieku 4-7 lat pojawia się nowa cecha śmierci: jej nieodwracalność. Nadal jednak samo pojęcie śmierci jest niejasne.

Punktem zwrotnym w kształtowaniu się postawy tanatycznej jest 8. i 9. rok życia. Dziecko dostrzega już wszystkie zewnętrzne objawy śmierci, postrzega je jako objawy biologiczne. Zauważa też już ostatni, istotny jej element – powszechność (Walden-Gałużsko, 1992).

Natomiast między 9. i 10. rokiem życia utrwała się strach przed śmiercią. Dziecko ujmuje śmierć jako proces, który obejmuje wszystkich ludzi (Widera-Wysoczyńska, 1995, s. 98).

W okresie szkoły średniej zaniepokojenie śmiercią koncentruje się na lęku przed utratą bliskich osób, karze po śmierci i przeżywaniu własnej skończoności.

W okresie podejmowania samodzielnego życia i przy całkowicie już rozwiniętych podstawowych operacjach logicznych pojawia się lęk przed unicestwieniem, przed utratą własnego „ja”, które tak intensywnie formowało się w okresie młodzieńczym. W okresie tym lęk przed śmiercią staje się tym intensywniejszy, im mocniej zachwiana jest samoocena.

Osoby w okresie największej aktywności życiowej przeżywają śmierć bardziej jako niesprecyzowane zjawisko ludzkie, aniżeli coś bezpośrednio zagrażającego. Najmniejszy poziom lęku przed śmiercią wykazały osoby po 60. roku życia (Makselon, 1988, s. 33).

Lęk przed śmiercią, jak ustaliliśmy wcześniej, jest zjawiskiem powszechnym i nieuchronnym. Może się on przejawiać na różnych poziomach psychiki ludzkiej.

Lęk przed umieraniem jest wyrazem obawy przed samotnością, bólem, który towarzyszy umieraniu. Zawiera obawę przed wyrzutami sumienia, utratą świadomości i kontroli własnych procesów fizjologicznych, co wiąże się z poczuciem wstydu. Lęk przed śmiercią rozumiany jest po pierwsze jako lęk przed faktem śmierci, czyli przed utratą siebie i własnej tożsamości, i po drugie jako lęk przed skutkami śmierci. Zaniepokojenie skutkami śmierci wydaje się związane z troską o tych, którzy zostają przy życiu, oraz lękiem przed nieznaną przyszłością. Jeśli zaś chodzi o lęk przed umieraniem i śmiercią innych, to wiąże się on z obawą przed utratą znaczącej dla siebie osoby i wycofaniem się z uczestnictwa w procesie jej umierania (Simpson, 1979, za Makselon, 1988, s. 17).

Większość tanatologów postuluje cztery rodzaje lęku ze względu na przeżycia związane z własną osobą oraz z cierpieniem innych (Diggory, 1966; Lester, 1967; Collet i Lester, 1969; za Makselon, 1983, s. 55).

- Lęk przed własną śmiercią;
- Lęk przed śmiercią innego człowieka;
- Lęk przed własnym umieraniem;
- Lęk przed umieraniem innego człowieka.

Lęk przed własną śmiercią pojawia się wówczas, gdy osoba uświadomi sobie jej nieodwracalność, zniszczenie, nieistnienie, a co za tym idzie zerwanie wszystkich wewnętrznych i zewnętrznych związków ze światem. Na czym innym z kolei koncentruje się lęk przed śmiercią innego człowieka. Dotyczy on głównie więzów interpersonalnych. Mówiąc o lęku przed własnym umieraniem mamy na myśli przede wszystkim cierpienie i ból związany z wyobrażeniem sobie rzeczywistego umierania. Lęk przed umieraniem innego człowieka wyjaśnia się strachem współcierpienia i bezradnością w kontakcie z chorymi i umierającymi. Bardziej pierwotny jest lęk przed własną śmiercią niż przed śmiercią drugiej osoby, gdyż śmierć postrzegana jest jako radykalne i szybkie zakończenie życia. Umieranie zaś jest procesem, któremu, w przypadku własnej osoby towarzyszą wyobrażenia cierpienia i bólu, nieporadności, zależności i utraty godności. W przypadku umierania innej osoby pojawia się lęk podobny do strachu przed ciałem zmarłego oraz bojaźń współcierpienia (Szaniawski, 1998; Makselon, 1983).

R. Ochsman (1993) w swej koncepcji lęku przed śmiercią i umieraniem wyróżnił 6 wymiarów, w których wyraża się nasze ustosunkowanie do śmierci. Są to:

1. Lęk przed spotkaniem ze śmiercią, który wyraża się w obawie przed bezpośrednim kontaktem z osobą umierającą lub zmarłą.

2. Lęk przed śmiertelnością, związany z troską o plany, zamierzenia, które zostaną udaremnione przez fakt śmierci. Osoby lękające się swej śmiertelności boją się śmierci ze względu na cierpienie bliskich im osób.

3. Lęk przed końcem swego życia, wyraża się głównie w braku akceptacji śmierci, rozumianej jako definitywne zakończenie egzystencji.

4. Lęk przed fizycznym zniszczeniem, wiąże się z silną obawą o to, co stanie się z ciałem po śmierci.

5. Lęk przed życiem po śmierci, wywołany jest przerażającą perspektywą braku pewności tego, co będzie po śmierci.

6. Lęk przed procesem umierania, związany jest przerażającymi wyobrażeniami na temat cierpienia, jakie związane jest ze śmiercią.

2. BADANIA NAD UWARUNKOWANAMI LĘKU TANATYCZNEGO

Dotychczas prowadzone badania tanatopsychologiczne dotyczyły wielu różnych wymiarów śmierci w życiu jednostki. Pierwszymi autorami kompleksowych badań postaw wobec śmierci byli Martin i Wrightsman (1965). Brali oni pod uwagę zależności między zmartosciami i częstotliwością myślenia o niej, oraz świeżością pamięci o śmierci w rodzinie a Inwentarzem MMPI. Wyniki badań wykazały, że osoby z wysokimi wynikami w skali hysterii (Hy) mają tendencje do unikania tematów prowokujących obawę przed śmiercią. Osoby z wysokimi wynikami w skali psychostenii (Pt) uzyskują wysokie wyniki w skali lęku przed śmiercią (za Makselon, 1980, s. 178).

D. E. Neufeldt i C. B. Holmes, stwierdzili, że osoby charakteryzujące się większą podejrzliwością, silnym napięciem psychicznym, skłonnością do obwiniania siebie oraz niezrównoważone emocjonalnie i sfrustrowane wykazują większy lęk przed śmiercią niż te, które w mniejszym stopniu były poddane naciskom otoczenia i są mniej skrupulatne (za Szaniawski, 1998, s. 49).

P. H. Frazier i D. Fross-Goodman (1988/1989) ustaliły, że osoby uzyskujące wysokie wyniki skali lęku przed śmiercią charakteryzują się ekstrawersją, wysoką emocjonalnością, większą liczbą zachowań typu „A” oraz większą liczbą wydarzeń stresowych w życiu. Wyniki w skali neurotyzmu wskazują na umiarkowaną i znaczącą korelację z lękiem przed śmiercią. Ponadto autorki potwierdziły tezę, że osoby wykazujące większą emocjonalność, agresywność i poczucie presji czasu cechuje przed śmiercią jest neurotyzm (za Szaniawski, 1998, s. 50-51).

K. Howels i D. Field, posługując się Inwentarzem Osobowości Eysencka (EPI) potwierdzili, że neurotyzm ma wyraźny związek ze lękiem przed śmiercią (za Szaniawski, 1998, s. 50).

Wielu tanatopsychologów szukało zależności między lękiem przed śmiercią a obrazem siebie. I choć nie są one w pełni jednoznaczne, warte są przedstawienia.

Diggory i Rothman (1961) wysunęli koncepcję, że osoby, które wyżej oceniają siebie, powinny być bardziej zaniepokojone śmiercią. Uzasadniali to w ten sposób, że to, co tak cenne dla jednostki (życie i obraz własnej osoby) ulega utraceniu po śmierci. Natomiast Davis, Martin, Vilee, Voorhes (1978) stwierdzili, iż to niższej samoocenie towarzyszy większy lęk przed śmiercią (za Makselon, 1988, s. 39).

Na gruncie polskim badania dotyczące związków lęku wobec śmierci z osobowością przeprowadzili między innymi Makselon (1983a i b) oraz Szaniawski (1998).

Badania prowadzone przez Makselona (1983) dotyczyły głównie zależności między strukturą wartości a postawą wobec śmierci. Ich wyniki potwierdziły hipotezę o tych zależnościach. Związki te nie są jednakowe, bowiem „każdy z ty-

pów wartości w swoisty sposób zmienia spojrzenie człowieka na fakt i problem śmierci. Szczególną rolę w kształtowaniu się postawy wobec śmierci spełnia wartość religijna” (Makselon, 1983a, s. 163).

Inne badania Makselona (1983b) dotyczyły związków lęku przed śmiercią z poczuciem sensu życia. Pozwoliły one stwierdzić, że poczucie sensu życia nie modyfikuje w zasadniczy sposób postawy wobec śmierci. Może jednak wpływać na niektóre wymiary postawy tanatycznej, takie jak: uświadomienie sobie nieuniknioności śmierci, stopień zainteresowania problematyką śmierci oraz na lęk, trwogę pod wpływem faktu lub problemu śmierci. Zdaniem Makselona „podstawową zmienną wyznaczającą widzenie śmierci (...) jest nie tyle poziom sensu życia, lecz dystans do własnej śmierci” (Makselon, 1983b, s. 90).

Szaniawski (1998), próbował ustalić, od jakich cech osobowości i hierarchii wartości zależy to, jaki typ postawy wobec śmierci ktoś prezentuje. I tak stwierdził, że osoby typu unikowego, które charakteryzują się ekstrawersją, nie przywiązują dużej wagi do zjawiska śmierci nawet w obliczu śmierci ich bliskich. Natomiast osoby introwertywne oraz te, które przejawiają wyższe natężenie neurotyzmu, bardziej boją się śmierci. Najwyższe wyniki w skali neurotyzmu osiągnęły osoby typu ambiwalentnego, a najniższe – typu unikowego. Typ ambiwalentny odróżniał się od pozostałych najwyższym poziomem niepokoju ogólnego. Dla tej właśnie grupy zagadnienie śmierci okazało się najbardziej trudne i kłopotliwe. Ustalono, że typ przerażony wykazuje duże poczucie winy i niepokoju. Pewną tendencję w tym kierunku wykazywały również osoby o postawie religijnej i ambiwalentnej. Jedynie częściowo potwierdzona została hipoteza, że osoby wykazujące różne postawy wobec śmierci mają odmienne hierarchie wartości (Szaniawski, 1998, s. 182).

Uwaga tanatopsychologów koncentrowała się również na związkach postawy wobec śmierci z lękiem. I tak L. S. Dickstein (1972), używając Skali Jawnego Niepokoju J. Tylora oraz Kwestionariusza Spielbergera dowiódł, że zaniepokojenie śmiercią wiąże się nie tylko z jawnym niepokojem, ale także z niepokojem jako cechą i stanem. Dodał później (1978), że u mężczyzn lęk przed śmiercią wiąże się z lękiem jako cechą, a u kobiet z lękiem jako stanem (za Szaniawski, 1998, s. 53).

J. W. i J. A. Hoelsterowie (1980/1981) Stwierdzili, że lęk przed śmiercią jest fałszywie skorelowany z niepokojem, ponieważ zakładali istnienie trzeciego czynnika, mianowicie zmiennych środowiskowych, takich jak doświadczenie umierania i śmierci bliskiej osoby (za Makselon, 1988, s. 38).

Większość tanatopsychologów jest zgodna, że lęk przed śmiercią zależy od typu religijności. Część prac na ten temat dowodzi, że im większa spójność poglądów na życie wieczne i im silniejsza wiara religijna, tym mniejsze zaniepokojenie śmiercią. Jednak inne badania potwierdzają osąd o intensyfikowaniu się lęku wobec śmierci wraz z pogłębieniem życia religijnego. Rozbieżność tę wyjaśniają Martin i Wrightsman (1964) oraz Lester (1972). Stoją oni na stanowisku, że teoretyczne modele badawcze są jeszcze zbyt słabo przygotowane. Ich zdaniem, wiele badań z tej dziedziny cechuje niewłaściwy dobór próbek reprezentantów oraz pomijanie wieloznaczności zjawiska śmierci (za Makselon, 1988, s. 49).

Z badań J. Wittkowskiego i I. Baumgartnera (1977) wynika, że osoby, które oceniają swoją wiarę jako nadającą sens i możliwość należenia do wspólnoty nie przejawiają silnego lęku przed śmiercią (za Makselon, 1980, s. 302).

Badania prowadzone przez instytut Gallupa w USA potwierdziły, że większe zaangażowanie w praktyki religijne wpływa na ożywienie wiary w życie wieczne. Duża część tych badań potwierdza również tezę, że im większe zaangażowanie w sprawy praktyk religijnych oraz bardziej spójna wiara w życie pozagrobowe, tym mniejszy lęk przed śmiercią. Kalish i Reynolds (1976) uzasadniają to tym, że „im dany człowiek jest bardziej pobożny, tym bardziej wydaje się akceptować śmierć i umieranie oraz jest mniej śmiercią przerażony” (cyt. za Makselon, 1988, s. 50).

Osarchuk i Tatz (1973) są zdania, że zdecydowane poglądy na życie wieczne pomagają człowiekowi w spotkaniu ze śmiercią. Zatem lęk przed śmiercią prowadzi do intensyfikowania się przekonań religijnych (Makselon, 1988, s. 50).

A. S. Westman i B. E. Brackney (1990) przedstawiły badania dotyczące związków między wskaźnikami neurotyzmu, religijności i częstotliwości myślenia o śmierci, a postawami i koncepcjami na jej temat. W badaniach tych lęk przed śmiercią był związany z jej zaprzeczaniem, skłonnością do obwiniania się i mniejszą siłą ego. Autorki stwierdziły ponadto, że lęk przed śmiercią nie jest cechą neurotyczną, lecz, że jednostki ze specyficznym, neurotycznym stylem funkcjonowania, bardziej boją się śmierci. Korelacje z religijnością wskazują, że wczesne wprowadzenie w poglądy religijne i koncepcje śmierci może wpływać na poziom lęku przed śmiercią (za Szaniawski, 1998, s. 59).

Na terenie polskim badania dotyczące związków postawy religijnej z lękiem wobec śmierci prowadził Makselon (1979). Wykazał m.in., że w największym stopniu akceptują zjawisko śmierci osoby wierzące. Osoby obojętne religijnie nie widzą potrzeby ani konieczności myślenia o śmierci i w bardzo małym stopniu akceptują ją jako obiektywny fakt. Natomiast osoby niewierzące twierdzą, że śmierć ich nie interesuje (Makselon, 1979).

Inne badania Makselona (1988) dotyczyły związków lęku przed śmiercią z cechami osobowości, filozofią życia oraz religijnością. Wynika z nich, że niższy poziom lęku tanatycznego jest zdeterminowany wyższym poziomem religijności wewnętrznej. Ponadto osoby o religijności personalnej, która angażuje człowieka do przeżywania kontaktu z Bogiem osobowym, nie mają obaw co do istnienia życia po śmierci. Śmierć nie kojarzy się im z końcem egzystencji. Natomiast grupa osób o religijności apersonalnej, tj. przeciwnej do personalnej, uzyskała wyższe wyniki w czterech rodzajach lęku tanatycznego: przed umieraniem, wyglądem ciała, przedwczesną śmiercią i nieznanym (za Szaniawski, 1998, s. 93-94).

Zaprezentowany przegląd badań nad uwarunkowaniami postawy tanatycznej pozwala dość jasno określić niektóre korelaty lęku przed śmiercią. Wśród nich na pierwszy plan wysuwa się wiele zmiennych osobowościowych (np. neurotyzm, ekstrawersja, obraz siebie), oraz te, które są związane ze strukturą wartości i poczuciem sensu życia jednostki. Największe wątpliwości budzą wyniki badań dotyczące związków zaniepokojenia śmiercią z lękiem i religijnością. Część z nich przemawia za tym, że nie można mówić o związkach między życiem religijnym człowieka a lękiem przed śmiercią. Z kolei inne przemawiają za istnieniem takich związków. Z jednej strony wyniki badań wskazują na to, że im silniej jed-

nostka jest zaangażowana w sprawy wiary, tym łatwiej akceptuje zjawisko śmierci. Z drugiej zaś wynika z nich, że lęk tanatyczny jest niejako czynnikiem religio-gennym.

W związku z tym uzasadniona jest próba podjęcia działań, zmierzających do wyjaśnienia zależności między postawą tanatyczną a lękiem i religijnością człowieka.

3. LĘK W UJĘCIU C. D. SPIELBERGERA

Za Spielbergerem rozróżniamy lęk jako stan oraz lęk jako cechę. Swoją teorię oparł on na rozróżnieniu między lękiem rozumianym jako „przejściowy i uwarunkowany sytuacyjnie stan jednostki, a lękiem rozumianym jako względnie stała cecha osobowości” (Sosnowski, Wrześniewski, 1983, s. 395).

Zdaniem Spielberga lęk jako stan (*state anxiety*) to reakcja emocjonalna, na którą składa się subiektywnie odczuwany, niespecyficzny rodzaj uczucia napięcia i zagrożenia wraz z pobudzeniem autonomicznego układu nerwowego (Łosiak, 1984, s. 901).

Jest to zatem stale zmieniający się stan emocjonalny jednostki, który charakteryzuje się od strony subiektywnej przeżywaniem napięcia i obaw oraz towarzyszącą im wzmożoną aktywnością autonomicznego układu nerwowego (Siek, 1982, s. 661).

Natomiast cecha lęku to, według Spielberga, konstrukt teoretyczny, określający motyw lub nabytą dyspozycję behawioralną, dzięki której jednostka jest podatna na postrzeganie sytuacji obiektywnie niegroźnych jako zagrażające (Sosnowski, Wrześniewski, 1983, s. 395).

Spielberger mówi zatem o pewnych względnie trwałych indywidualnych różnicach w skłonności do przeżywania stanów lękowych. Różnice te odnoszą się do nasilenia tendencji do przeżywania napięć i niepokojów, które ujawniają się w sytuacjach zagrożenia (Siek, 1982, s. 661).

Należy jeszcze zaznaczyć, że lęk jako cecha jest indywidualną predyspozycją każdej jednostki i bardziej trwałą niż lęk jako stan (Łosiak, 1984).

Koncepcja Spielberga odnosi się również do wzajemnych relacji między stanem lęku i lęku jako cechy. Opisując ten stosunek autor powołuje się na analogię do związków między fizykalnymi pojęciami energii kinetycznej i energii potencjalnej. Zgodnie z tym, lęk jako stan, podobnie jak energia kinetyczna, odnosi się do empirycznego procesu lub relacji, która zachodzi w chwili obecnej z określonym poziomem intensywności. Lęk jako cecha, tak jak energia potencjalna, opisuje ukrytą predyspozycję do określonego sposobu reagowania, który może wystąpić dopiero wtedy, gdy zostanie wyzwolony przez odpowiednie bodźce (sytuacja stresująca) (Spielberger, 1966, za Sosnowski, 1977, s. 351).

Zdaniem Spielberga jednostki o silnej dyspozycji do pojawiania się stanów lękowych znajdujące się w sytuacji, w której nie są pewne swojego położenia, ujawniają silniejsze przeżycia lękowe (por. Siek, 1993, s. 257).

4. POJĘCIE POSTAWY RELIGIJNEJ

Postawa religijna jest tu rozumiana jako względnie stałe, pozytywne lub negatywne, ustosunkowanie się (intelektualno-przekonaniowe, emocjonalno-moty-

wacyjne i behawioralne) jednostki wobec nadprzyrodzoności (Prężyna, 1981, s. 45). Natomiast intensywność postawy religijnej, to intensywność ustosunkowania się jednostki wobec przedmiotu postawy religijnej (Prężyna, 1968, s. 75). Przedmiotem postawy religijnej jest pojęcie nadprzyrodzoności ze szczególnym uwzględnieniem pojęcia Boga w rozumieniu religii chrześcijańskiej (Prężyna, 1976, s. 7).

Dla uściślenia Prężyna zaznacza, że w ustosunkowaniu się wobec tak rozumianego przedmiotu postawy podstawowymi elementami są:

- uznanie Boga jako Stwórcy świata i cel ostateczny człowieka;
- świadoma akceptacja zależności człowieka od Boga;
- okazywanie Bogu należnej Mu czci i szacunku przez spełnienie Jego woli (Prężyna, 1981, s. 45).

Postawa religijna, tak jak każda inna postawa, ma podstawowe składniki: przedmiot, kierunek, intensywność oraz inne komponenty (poznawczy, emocjonalny, behawioralny), a także inne specyficzne właściwości (Bielecki, 1993, s. 384).

Zasadniczo geneza postawy religijnej i jej rozwój podlega, jak się wydaje, podobnym prawom psychologicznym jak każda inna postawa (Mądrzycki, 1970; Morody, 1976; Nowak, 1973; Prężyna, 1967; Rembowski, 1966).

Część autorów stoi na stanowisku, że przekonanie wobec transcendentnej rzeczywistości kształtuje się w oparciu o relacje między jednostkami. Tak więc postawa religijna każdej jednostki zależy, w dużej mierze, od rozmaitych znaków i symboli przekazywanych przez kulturę.

Wielu autorów poruszających problematykę źródeł postaw religijnych zwraca uwagę na istnienie potrzeby religijnej. Według Allporta (1969) potrzebę religii należy uważać za naturalną i ustawić obok takich potrzeb jak np. potrzeba bezpieczeństwa. Jej związków można szukać tylko w sytuacjach granicznymi życia ludzkiego oraz z wrodzonymi poszukiwaniami ładu i porządku (za Bazylak, 1984, s. 27).

W formowaniu się postaw religijnych niezbędną funkcję pełnią informacje. Zdaniem Prężyny (1988) rozwój religijności czy postawy religijnej, odbywający się na płaszczyźnie poznawczej, dotyczy dopływu niezbędnych informacji o religii (Golan, 1992; Bazylak, 1984; Hurlock, 1985).

Posługując się wnioskami z analizy spektroskopowej Allporta (1988) możemy stwierdzić, że rozwój religijności każdej jednostki uwarunkowany jest: a) jej potrzebami fizycznymi, b) temperamentem i możliwościami umysłowymi, c) psychogennymi zainteresowaniami, d) dążeniami do racjonalnego wyjaśniania, oraz e) reakcją na otaczającą ją kulturę (Allport, 1988, s. 97).

Wielu autorów wyróżnia grupę szczegółowych funkcji, jakie pełni religia w świadomości człowieka. Po pierwsze, integruje i ukierunkowuje funkcjonowanie jednostki wierzącej. Jako czynnik wyjaśniający ukazuje jednostce swoisty obraz świata i odpowiada na podstawowe pytania egzystencjalne. W tym sensie zaspokajają najistotniejsze potrzeby psychiczne człowieka, tj. poczucie sensu życia i ludzkiego istnienia. Po drugie, religia dostarcza trwałych podstaw dla wartości, zwłaszcza wartości moralnych, ustalając w ogóle ich porządek, tzn. hierarchię wartości. I wreszcie po trzecie, religia dając ludziom poczucie sensu życia, sensu

świata oraz sakralizując ich wartości daje w ten sposób pewnego rodzaju poczucie trwałości, bezpieczeństwa. Tak więc w aspekcie subiektywnym religia uwalnia człowieka od poczucia zagrożenia (por. Chlewiński, 1982).

5. BEZPOŚREDNIE PRZESŁANKI BADANIA, HIPOTEZY BADAWCZE

Bogata dokumentacja zależności między postawą tanatyczną a innymi wymiarami życia psychicznego jednostki nie pozwala jednoznacznie określić jej związków z emocjonalnymi i religijnymi aspektami życia człowieka. Jednak wiele z tego, co zostało do tej pory przedstawione, przemawia za istnieniem takich relacji szczególnie w grupie młodzieży akademickiej, rozpoczynającej samodzielne życie.

Lęk przed śmiercią jest zjawiskiem dynamicznym i podlega rozwojowi w ciągu życia jednostki. Można by sądzić, że intensyfikacja myślenia o śmierci zwiększa się wraz z wiekiem, co jest związane z częściej pojawiającymi się pytaniami o sens i skończoność życia. Nie bez znaczenia pozostaje również fakt, że ludzie starsi częściej stają wobec faktu śmierci bliskich im osób, co automatycznie nakierowuje ich myśli na sprawy z nią związane. Otóż jednak badania tanatopsychologiczne nie dowodzą tak ścisłego związku między wiekiem a intensyfikacją myślenia o śmierci. Okazuje się, że o śmierci częściej myślą ci młodzi ludzie, którzy w niedalekiej przeszłości (do 5 lat) utracili kogoś bliskiego. Poza tym z wielu badań wynika, że lęk przed śmiercią jest przeżywany najintensywniej w podejmowania samodzielnego życia. Przejawia się on wówczas jako lęk przed totalnym unicestwieniem, przed utratą w śmierci własnego „ja”, które tak starannie formułowało się w okresie młodzieńczym (Makselon, 1981, 1988).

Spielberger definiując lęk jako stan, mówi o subiektywnych, świadomie postrzeganych uczuciach obawy i napięcia, którym towarzyszy aktywacja lub pobudzenie autonomicznego układu nerwowego (Sosnowski, 1983, s. 395). Możemy zatem przypuszczać, że osoby o takiej charakterystyce, których myślenie zostało skierowane (np. w czasie badania) na rozważania dotyczące śmierci, będą przejawiały większe zaniepokojenie śmiercią.

Natomiast lęk jako cecha określa motyw lub nabytą dyspozycję behawioralną, dzięki której jednostka jest podatna na uznanie sytuacji obiektywnie niegroźnych za zagrażające (Sosnowski, 1983, s. 395). W związku z tym można przypuszczać, że osoby o takiej charakterystyce będą w większym stopniu przejawiały obawę przed śmiercią, która jawi się jako zjawisko nieokreślone i tajemnicze.

Osoby młode, a zwłaszcza te, które rozpoczynają samodzielne życie, często narażone są na niepowodzenia i porażki. Rozpoczynają nowy okres życia, co sprzyja intensyfikowaniu się myślenia o tematyce egzystencjalnej, dotyczącej życia i przemijania. Opuszczenie rodziny wiąże się z poczuciem osamotnienia i pustki, która może zostać wypełniona aktywnością religijną. Dzięki religii człowiek może ustrukturyzować przykre przeżycia. Dostarcza ona środków do pracowania niepowodzeń i odpowiedzi na nurtujące pytania egzystencjalne, dotyczące sensu życia i śmierci.

Wśród wielu psychologów i filozofów zajmujących się religijnością człowieka dominuje pogląd, że religia istnieje tylko po to, aby rozwiązać problemy śmierci, a co za tym idzie także lęk przed nią. Uznają oni lęk przed śmiercią za jeden z czynników religio-gennych (Makselon, 1988).

Podsumowując dotychczasowe rozważania można przypuszczać, że istnieje zależność między tak rozumianymi postawą wobec śmierci a lękiem i religijnością. W związku z tym postawiono następujące hipotezy:

- Istnieje statystycznie istotna zależność między intensywnością postawy religijnej, a lękiem przed śmiercią u młodzieży akademickiej.
- Istnieje statystycznie znacząca zależność między lękiem jako stanem i lękiem jako cechą, a postawą wobec śmierci u młodzieży akademickiej.

6. OSOBY BADANE I METODY

W badaniach wzięli udział studenci i studentki IV i V roku różnych wydziałów Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, w wieku 23-25 lat. Jednym z ważniejszych kryteriów, jakim kierowano się przy doborze grupy, było to, iż nie mogły być to osoby obciążone ciężkimi, śmiertelnymi chorobami oraz że w ciągu ostatniego roku przed badaniem nie przeżyły śmierci bliskiej osoby. Badania prowadzone były w małych grupach i miały charakter anonimowy. W sumie przebadano 73 osoby, z czego 43 stanowią kobiety, a 30 mężczyźni.

W badaniach wykorzystano Kwestionariusz Lęku Przed Śmiercią I Umieraniem (FVTS) R. Ochsmanna, Skalę Religijności (SW) W. Prężyny oraz Inwentarz Lęku Jako Stanu I Lęku Jako Cechy (STAI).

Skala Religijności W. Prężyny służy do badania intensywności postawy religijnej rozumianej jako „intensywność stosunku jednostki wobec przedmiotu postawy religijnej” (Prężyna, 1968, s. 75). Skala ta składa się z 30 stwierdzeń, z których część (17) sformułowana jest pozytywnie, a część (13) – negatywnie. Zadaniem osoby badanej jest ustosunkowanie się do poszczególnych stwierdzeń na 7-stopniowej skali, w której 7 oznacza, że osoba badana zdecydowanie zgadza się z treścią stwierdzenia, a 1 – iż z treścią stwierdzenia zdecydowanie się nie zgadza. Ogólny wynik pomiaru w Skali Religijności to suma punktów uzyskanych przez osobą badaną w całej skali lub średnia wartość odpowiedzi dla wszystkich twierdzeń. Wysokie wyniki wskazywać będą na wysoki stopień intensywności postawy przychyłnej religijności, wyniki niskie – na wysoki stopień intensywności postawy nieprzychyłnej religijności. Natomiast wyniki średnie wskazują na brak postawy religijnej lub jej niską intensywność (por. Bielecki, 1993; Prężyna, 1968, 1981).

Inwentarz Lęku Jako Stanu I Lęku Jako Cechy (STAI) składa się z 2 skal samooceny, które badają odpowiednio dwa rodzaje lęku. Skala X-1 pozwala na pomiar lęku jako aktualnego stanu jednostki. Skala X-2 bada lęk rozumiany jako względnie stała cecha osobowości. Skala X-1 składa się z 20 stwierdzeń, które opisują stan jednostki w chwili badania, natomiast skala X-2 zawiera 20 stwierdzeń, za pomocą których jednostka opisuje swoje przeciętne zachowanie (por. Siek, 1993; Sosnowski, 1983; Wrześniewski, 1983).

Kwestionariusz Lęku Przed Śmiercią I Umieraniem (FVTS *Furcht vor Tod und Sterben*) R. Ochsmanna jest wielowymiarową skalą przed śmiercią i umieraniem. Skala ta powstała na początku lat 90. Składa się z 48 twierdzeń pogrupowanych w 6 różnych podskal, które służą do pomiaru niezależnych wymiarów lęku przed śmiercią. Ochsmann wyodrębnił te skale na podstawie wyników badań przeprowadzonych na 366 studentach różnych wydziałów uniwersytetu w Mannheim przy użyciu pierwotnej wersji FVTS, zawierającej 60 stwierdzeń. Średnia

wieku badanych wynosiła 23,2 lat. W pierwszym etapie obróbki statystycznej dane zostały poddane analizie metodą czynników głównych osi z inercją zawartą w programie SPSS. Otrzymano 17 czynników, z których po obróbce „Screen Testem” Cattella wyekstrahowano 8. Następnie rozwiązanie 2-8-czynnikowe zostało poddane rotacji prostokątnej według kryterium Varimax. Do wyliczenia optymalnej liczby czynników ekstrakcji zostało dołączone dodatkowe kryterium. Zgodnie z nim najbardziej optymalnym rozwiązaniem było takie, w którym wszystkie czynniki reprezentowane są przez przynajmniej 3 zmienne, oraz w którym najwięcej zmiennych jest podporządkowanych jakiemuś czynnikowi. Użytkane w ten sposób dane pozwoliły wyróżnić 6 czynników, za którymi przemawiały zarówno kryteria statystyczne jak i założenia treściowe (Rolińska, 1994, s. 57; Jastrzębski, 1999, s. 57).

Wyróżnione przez Ochsmanna wymiary zostały wyrażone w 6 podskalach:

1. (L1) lęk przed spotkaniem ze śmiercią.

Osoby lękające się spotkania ze śmiercią: nie mogłyby wejść do pomieszczenia, w którym ktoś umiera; troszczenie się o umierającego byłoby dla nich bardzo trudne; boją się wejść do prosektorium; dotykanie zmarłego byłoby dla nich problemem; nie mogłyby spać w jednym pokoju ze zmarłym; znalezienie zmarłego byłoby dla nich strasznym przeżyciem; trudno byłoby im odwiedzić umierającego przyjaciela; oglądanie zmarłego byłoby dla nich okropnym przeżyciem.

2. (L2) lęk przed śmiertelnością.

Osoby lękające się swej śmiertelności: uważają, że śmierć jest straszna, bo oznacza koniec wszelkich nowych doświadczeń; niepokoi je myśl, że nie mają aż tyle czasu, by zrealizować wszystkie swoje zamierzenia; boją się myśli, że po śmierci nie będą troszczyć się o swoich bliskich; pozostawienie bliskich osób z powodu śmierci wywołuje lęk; nie chciałyby umrzeć; zanim nie zrobią wszystkiego, co planowały; boją się umrzeć, zanim nie osiągną swoich celów w życiu; boją się śmierci, ponieważ zniszczone byłyby ich życiowe plany; boją się śmierci, ponieważ sprawi ona ból ich przyjaciołom i znajomym.

3. (L3) lęk przed końcem swego życia.

Osoby lękające się końca swego życia: uważają, że to niedobrze, że ich życie ma koniec; byłiby zaniepokojeni, gdyby wiedzieli, jak długo będzie trwało ich życie; niepokoi ich myśl, że śmierć oznacza koniec ich egzystencji; lękają się myśli, że w końcu muszą umrzeć; często zastanawiają się nad tym, że życie jest krótkie; boją się myśli, że mogą być martwi; chciałyby być nieśmiertelne; boją się umierania.

4. (L4) lęk przed fizycznym zniszczeniem.

Osoby lękające się zniszczenia swego ciała na skutek śmierci: zależy im, aby troszczono się o ich grób; nie chciałyby po śmierci oddać swych organów chorym; jest dla nich ważne, w czym będą pogrzebane; nie chcą, aby robiono sekcję ich zwłok; odmawiają oddania swego ciała do badań naukowych; nie chcą, aby ich ciało służyło do ćwiczeń studentom; nie jest im obojętne, co się stanie z ich ciałem po śmierci; boją się myśli o spaleniu swego ciała po śmierci.

5. (L5) lęk przed życiem po śmierci.

Osoby lękające się życia po śmierci: niepokoi myśl, że nie wiedzą, co będzie po śmierci; boją się śmierci, ponieważ nie wiedzą, co się z nimi stanie, jeśli będą istniały; boją się odpowiedzialności za swoje czyny po śmierci; intryguje je pyta-

nie, czy jest życie po śmierci; boją się, że po śmierci nie zazną spokoju; myśl, że śmierć oznacza koniec istnienia, wywołuje lęk; boją się tego, co przyjdzie po śmierci; boją się stanąć przed swoim Stwórcą.

6. (L6) lęk przed procesem umierania.

Osoby lękające się umierania: boją się śmierci przez uduszenie lub utopienie; boją się umierania w ciężkich cierpieniach; boją się powolnej śmierci; długiego umierania; długiej choroby przed śmiercią; męczącej śmierci; zachorowania na raka; śmierci wskutek ogromnego cierpienia.

Ostatnim wymiarem lęku przed śmiercią wyróżnionym przez Ochsmana jest ogólny poziom lęku przed śmiercią (OPLPŚ), który w kwestionariuszu stanowi prostą sumę arytmetyczną wyników uzyskanych w pozostałych skalach.

Rzetelność FVTS oraz jego podskal została określona metodą „test-retest” w Niemczech na grupie 78 osób w odstępnie 3 miesięcy. Współczynniki rzetelności dla poszczególnych skal przedstawiają się następująco:

- (L1) lęk przed spotkaniem ze śmiercią r.tt. = .66
- (L2) lęk przed śmiertelnością r.tt. = .82
- (L3) lęk przed końcem życia r.tt. = .70
- (L4) lęk przed fizycznym zniszczeniem r.tt. = .84
- (L5) lęk przed życiem po śmierci r.tt. = .70
- (L6) lęk przed procesem umierania r.tt. = .75
- (OPLPŚ) ogólny poziom lęku przed śmiercią r.tt. = .86

W Polsce rzetelność Kwestionariusza FVTS ustaliła Rolińska (1994) metodą retestowania. W badaniach wzięła udział grupa 32 studentek i studentów III i IV roku psychologii ATK w wieku 21-28 lat. Rolińska uzyskała następujące współczynniki rzetelności:

- L1 r.tt. = .96
- L2 r.tt. = .97
- L3 r.tt. = .96
- L4 r.tt. = .96
- L5 r.tt. = .87
- L6 r.tt. = .93
- OPLPŚ r.tt. = .98 (Rolińska, 1994, s. 58).

Zarówno Ochsman jak i autorka polskiej adaptacji kwestionariusza nie badali jego trafności (Rolińska, 1994).

7. WYNIKI

W celu weryfikacji postawionych hipotez badawczych dokonano analizy statystycznej danych uzyskanych w badaniu. Wynika z niej, że grupę młodzieży akademickiej cechuje dość wysoki poziom intensywności postawy religijnej ($\bar{X} = 160, 521$) oraz średni poziom zarówno lęku jako stanu ($\bar{X} = 31, 945$), jak i lęku jako cechy ($\bar{X} = 37, 274$). Pod względem lęku tanatycznego grupa uzyskała wynik przeciętny ($\bar{X} = 47, 068$) (tabela 1).

Na uwagę zasługują jednak wyniki uzyskane przez kobiety w skali L1 (lęk przed spotkaniem ze śmiercią) oraz w skali L6 (lęk przed procesem umierania), które są zdecydowanie wyższe od wyników uzyskanych w pozostałych wymiarach lęku przed śmiercią i wynoszą odpowiednio $\bar{X} = 10,698$; $\bar{X} = 11, 977$ (tabela 2).

Tabela 1. Wartość średniej arytmetycznej i odchylenia standardowego uzyskane w Skali Religijności, Skali Lęku Jako Stanu i Lęku Jako Cechy oraz w poszczególnych skalach Kwestionariusza Lęku Przed Śmiercią I Umieraniem. Cała grupa (N = 73).

	X	SD
PR	160.521	33.439
L-STAN	31.945	7.681
L-CECHA	37.274	8.078
L1	9.425	4.720
L2	8.616	4.572
L3	6.493	3.764
L4	5.630	4.411
L5	5.562	4.419
L6	11.342	4.312
OPLPŚ	47.068	18.643

Dokonano także porównania różnic nasilenia interesujących nas zmiennych ze względu na płeć (patrz tabela 2). W celu sprawdzenia hipotezy o braku różnic wariancji zastosowano test - t (Brzeziński, 1997; Ferguson, Takane, 1999). Uzyskane dane pozwoliły stwierdzić, że płeć, w sposób istotny statystycznie różnicuje grupę w skali L1 – lęk przed spotkaniem ze śmiercią ($t = .005$), a do poziomu istotności zbliżają się różnice w skalach L5 – lęk przed życiem po śmierci ($t = .086$) i OPLPŚ – ogólny poziom lęku przed śmiercią ($t = .085$).

Tabela 2. Wartość średniej arytmetycznej i odchylenia standardowego uzyskane w Skali Religijność, Skali Lęku Jako Stanu i Lęku Jako Cechy oraz w poszczególnych skalach Kwestionariusza Lęku Przed Śmiercią I Umieraniem w grupie mężczyzn (N = 30) i kobiet (N = 43).

	X		SD	
	M	K	M	K
PR	163.367	158.535	40.542	27.786
L-STAN	32.100	31.837	6.541	8.460
L-CECHA	36.067	38.116	6.843	8.819
L1	7.600	10.698	4.576	4.438
L2	8.333	8.814	4.262	4.817
L3	5.933	6.884	3.473	3.947
L4	5.767	5.535	3.748	4.862
L5	4.500	6.302	3.989	4.596
L6	10.433	11.977	4.384	4.195
OPLPŚ	42.567	50.209	17.180	19.169

W dalszej części analizy statystycznej, posługując się testem normalności rozkładu Kołmogorowa-Smirnowa, ustalono, że rozkład zmiennych zarówno w grupie kobiet jak i mężczyzn jest normalny. Zabieg ten pozwolił na dobranie odpowiedniego współczynnika pomiaru siły związku między interesującymi nas zmiennymi (Brzeziński, 1997).

Korzystając z Testu Pearsona dokonano oceny siły związku między zmiennymi dla całej grupy (patrz tabela 3). Przyjęto dwa poziomy istotności oznaczone odpowiednio: * $-\alpha = 0,05$ oraz ** $-\alpha = 0,01$.

Uzyskane dane wskazują na istnienie wielu zależności między zmienną zależną (lęk przed śmiercią) oraz jej poszczególnymi wymiarami, a zmiennymi niezależnymi (płeć, postawa religijna, lęk jako stan i lęk jako cecha).

Po pierwsze, stwierdzono istnienie ujemnej korelacji między ogólnym poziomem lęku tanatycznego (OPLPŚ) a intensywnością postawy religijnej – PR ($r = -0,245$), na poziomie istotności $\alpha = 0,05$. Intensywność postawy religijnej (PR) również ujemnie koreluje z lękiem przed życiem po śmierci – L5 ($r = -0,344$) i lękiem przed procesem umierania – L6 ($r = -0,314$), na poziomie istotności $\alpha = 0,01$. Intensywność postawy religijnej dodatkowo natomiast koreluje z lękiem przed fizycznym zniszczeniem ($r = 0,257$), na poziomie istotności $\alpha = 0,05$. Wyniki te potwierdzają zatem hipotezę o zależności między poziomem lęku przed śmiercią a intensywnością postawy religijnej u młodzieży akademickiej.

Po drugie, zarejestrowano dodatnie korelacje ogólnego lęku przed śmiercią (OPLPŚ) z lękiem jako stanem L-STAN ($r = 0,401$) oraz lękiem jako cechą – L-STAN ($r = 0,494$), na poziomie istotności $\alpha = 0,01$.

Lęk jako stan również dodatnio koreluje z lękiem przed spotkaniem ze śmiercią – L1 ($r = 0,232$) na poziomie istotności $\alpha = 0,05$, lękiem przed śmiertelnością – L2 ($r = 0,308$), lękiem przed końcem życia – L3 ($r = 0,426$) oraz lękiem przed procesem umierania – L6 ($r = 0,321$).

Istnienie podobnych korelacji stwierdzono między lękiem jako cechą, a lękiem przed spotkaniem przed śmiercią – L1 ($r = 0,403$), lękiem przed śmiertelnością – L2 ($r = 0,342$), lękiem przed końcem życia – L3 ($r = 0,492$), lękiem przed życiem po śmierci – L5 ($r = 0,453$) i lękiem przed procesem umierania – L6 ($r = 0,357$) na poziomie istotności $\alpha = 0,01$.

Potwierdziła się zatem również druga z postawionych hipotez o związku między lękiem jako stanem i lękiem jako cechą, a lękiem przed śmiercią u młodzieży akademickiej.

Po trzecie, uzyskane dane pozwoliły stwierdzić dodatnią korelację między płcią a lękiem przed spotkaniem ze śmiercią ($r = 0,325$), na poziomie istotności $\alpha = 0,01$.

Tabela 3. Korelacje wymiarów lęku przed śmiercią z płcią, intensywnością postawy religijnej, lękiem jako stanem i lękiem jako cechą dla całej grupy (N = 73).

	PLEĆ	PR	L-STAN	L-CECHA
L1	.325**	-.146	.232*	.403**
L2	.052	-.278	.308**	.342**
L3	.125	-.230	.426**	.492**
L4	-.026	.257*	-.044	.078
L5	.202	-.344**	.494	.453**
L6	.177	-.314**	.321**	.357**
OPLPŚ	.203	-.245*	.401**	.494**

* – przy poziomie istotności $\alpha = 0,05$

** – przy poziomie istotności $\alpha = 0,01$

Policzono również korelacje między zmiennymi oddzielnie dla grupy mężczyzn (patrz tabela 4) i dla grupy kobiet (patrz tabela 5). W grupie mężczyzn stwierdzono ujemne korelacje między intensywnością postawy religijnej (PR) a lękiem przed życiem po śmierci – L5 ($r = -0,413$) na poziomie istotności $\alpha = 0,05$ oraz lękiem przed procesem umierania – L6 ($r = -0,474$) na poziomie istotności $\alpha = 0,01$.

Korelację między lękiem jako stanem (L-STAN), a lękiem przed życiem po śmierci (L5) oraz lękiem przed procesem umierania również są dodatnie i współczynniki korelacji wynoszą odpowiednio $r = 0,424$ i $r = 0,395$ na poziomie istotności $\alpha = 0,05$.

Lęk jako cecha (L-CECHA) dodatnio koreluje z ogólnym lękiem przed śmiercią ($r = 0,404$) oraz z lękiem przed spotkaniem ze śmiercią ($r = 0,431$) i lękiem przed procesem umierania ($r = 0,373$) na poziomie istotności $\alpha = 0,05$.

Tabela 4. Korelacje poszczególnych wymiarów lęku przed śmiercią z intensywnością postawy religijnej, lękiem jako stanem i lękiem jako cechą dla grupy mężczyzn (N = 30).

	PR	L-STAN	L-CECHA
L1	-.153	.256	.431*
L2	-.232	.035	.022
L3	-.197	.204	.344
L4	.126	-.074	.234
L5	-.413*	.424*	.285
L6	-.474**	.395*	.373*
OPLPŚ	-.327	.301	.404*

* – przy poziomie istotności $\alpha = 0,05$

** – przy poziomie istotności $\alpha = 0,01$

Natomiast w grupie kobiet stwierdzono ujemną korelację intensywności postawy religijnej (PR) z lękiem przed śmiertelnością (L2) i dodatnią korelację z lękiem przed zniszczeniem fizycznym (L4), których współczynniki korelacji wynoszą odpowiednio: $r = -0,331$ i $r = 0,380$ na poziomie istotności $\alpha = 0,01$.

Lęk jako stan (L-STAN) koreluje dodatnio z lękiem przed śmiertelnością – L2 ($r = 0,440$), lękiem przed końcem życia – L3 ($r = 0,540$), lękiem przed życiem po śmierci – L5 ($r = 0,549$) oraz ogólnym poziomem lęku tanatycznego – OPLPŚ ($r = 0,469$).

Lęk jako cecha (L-CECHA) dodatnio koreluje z lękiem przed spotkaniem ze śmiercią – L1 ($r = 0,367$) i lękiem przed procesem umierania – L6 ($r = 0,331$) na poziomie istotności $\alpha = 0,05$ oraz z lękiem przed śmiertelnością – L2 ($r = 0,489$), lękiem przed końcem życia – L3 ($r = 0,552$), lękiem przed życiem po śmierci – L5 ($r = 0,513$) i ogólnym poziomem lęku przed śmiercią – OPLPŚ ($r = 0,521$) na poziomie istotności $\alpha = 0,01$.

Tabela 5. Korelacje poszczególnych wymiarów lęku przed śmiercią z intensywnością postawy religijnej, lękiem jako stanem i lękiem jako cechą dla grupy kobiet (N = 43).

	PR	L-STAN	L-CECHA
L1	-. 110	. 252	. 367*
L2	-. 331*	. 440**	. 489**
L3	-. 260	. 540**	. 552**
L4	. 380*	-. 033	. 016
L5	-. 293	. 549**	. 513**
L6	-. 140	. 298	. 331*
OPLPŚ	-. 167	. 469**	. 521**

* – przy poziomie istotności $\alpha = 0,05$

** – przy poziomie istotności $\alpha = 0,01$

W kolejnym etapie analizy statystycznej próbowano ustalić proporcje zmienności zmiennej niezależnej w zależności od zmiennych niezależnych. W tym celu posłużono się miarą współczynnika korelacji wielokrotnej. Również i w tym przypadku dokonano obliczeń oddzielnie dla całej grupy (N = 73), grupy mężczyzn (N = 30) i grupy kobiet (N = 43).

Uzyskane dane pozwalają stwierdzić, że w odniesieniu do wszystkich osób badanych zmienną niezależną, której można przypisać największy procent zmienności zmiennej zależnej jest lęk jako cecha ($R^2 = 0, 2438$). Proporcje zmienności zmiennej zależnej wzrastają do ok. 25% przy dodatkowym uwzględnieniu współczynnika korelacji wielokrotnej dla lęku jako stanu ($R^2 = 0, 2504$). A po dołączeniu współczynnika korelacji wielokrotnej dla intensywności postawy religijnej do ok. 27% ($R^2 = 0, 2745$) i do ok. 29% po dodatkowym uwzględnieniu współczynnika korelacji wielokrotnej dla zmiennej płci ($R^2 = 0, 2948$).

W grupie mężczyzn największy procent zmienności zmiennej niezależnej wyjaśniany jest przez lęk jak cechę ($R^2 = 0, 1633$) i wzrasta on do ok. 23% po dodatkowym uwzględnieniu pozostałych zmiennych niezależnych.

Analogiczna sytuacja jest w grupie kobiet. Lęk jako cecha wyjaśnia ok. 27% zmienności zmiennej niezależnej ($R^2 = 0, 2714$), a dodatkowe uwzględnienie lęku jako stanu i intensywności postawy religijnej pozwala przypisać ok. 29% ($R^2 = 0, 2949$) zmienności zmiennej zależnej zmiennym niezależnym.

8. DYSKUSJA

Przeprowadzone badania oraz analiza uzyskanych w ten sposób danych potwierdziły postawione we wstępie artykułu hipotezy. Istnieje statystycznie istotny związek między ustosunkowaniem się do śmierci a lękiem i postawą religijną.

W przypadku postawy religijnej związek ten opisuje korelacja ujemna. Można zatem stwierdzić, że im wyższy jest poziom intensywności postawy religijnej tym mniejszy jest poziom lęku przed śmiercią. Dowodzi to, iż osoby o większej spójności poglądów na życie wieczne i wysokiej religijności cechuje mniejsze zaniepokojenie śmiercią. Wzmocnione religijnością poglądy na życie wieczne oraz stosunek do wiary, uznanej za nadającą sens życiu, pomagają człowiekowi w spo-

tkaniu ze śmiercią. U młodzieży akademickiej wyraża się to głównie w braku zaniepokojenia tym, co będzie po śmierci, oraz brakiem lęku przed procesem umierania. Związek ten dotyczy głównie grupy mężczyzn. Natomiast grupę kobiet cechuje związek intensywności postawy religijnej z brakiem lęku przed śmiertelnością, wyrażający się w braku zatroskania o plany i zamierzenia, które mogą zostać udaremnione przez fakt śmierci. Wysoki poziom intensywności postawy religijnej pomaga studentkom w ustosunkowaniu się do śmierci oznaczającej koniec wszelkich doświadczeń. Wiara w życie wieczne pomaga im również w radzeniu sobie z obawą o los bliskich osób, pozostawionych na skutek śmierci.

Studentki, w odróżnieniu od studentów, odczuwają silniejszy lęk przed spotkaniem ze śmiercią, który wyraża się m. in. w sytuacjach wymagających bezpośredniego kontaktu z osobą zmarłą lub umierającą.

Szczególnie interesujący jest związek postawy religijnej z lękiem przed fizycznym zniszczeniem, który w przeciwieństwie do innych wymiarów lęku przed śmiercią opisuje korelacja dodatnia. Dostarcza to nam informacji o tym, że osoby o wysokiej intensywności postawy religijnej przywiązują dużą wagę do tego, co stanie się z ich ciałem po śmierci. Podobne wyniki uzyskał Makselon (1988), który stwierdził zależność między wynikami uzyskiwanymi w skali religijności apersonalnej a nasileniem lęku przed śmiercią związanym z wyglądem ciała, umieraniem, przedwczesną śmiercią i nieznanym.

Trudno jednak udowodnić tezę, że lęk przed śmiercią prowadzi do intensyfikowania się przekonań religijnych. Analiza wariancji wielokrotnej pozwoliła bowiem stwierdzić, że religijność nie ma aż tak dużego wpływu na kształtowanie się postawy wobec śmierci, jak można by tego oczekiwać.

Proporcjonalnie największy wpływ na postawę wobec śmierci u młodzieży akademickiej ma lęk jako cecha. Jego związki z lękiem przed śmiercią opisują korelacje dodatnie. Można zatem stwierdzić, że im wyższy jest poziom lęku jako cechy, tym większy jest poziom lęku tanatycznego oraz jego poszczególnych wymiarów. Zależność ta występuje zarówno w grupie mężczyzn jak i kobiet.

Studentów jak i studentki o wysokim poziomie lęku jako cechy charakteryzuje wyższy poziom lęku przed spotkaniem ze śmiercią i procesem umierania. Natomiast w grupie kobiet – w odróżnieniu od grupy mężczyzn – wysoki poziom lęku jako cechy pociąga za sobą lęk przed śmiertelnością, obawy związane z końcem życia oraz lęk przed tym, co będzie po śmierci. Potwierdza to pogląd, że lęk przed śmiercią w okresie rozpoczynania samodzielnego życia koncentruje się na lęku przed utratą bliskich osób, karze po śmierci i przeżywaniu własnej skończoności oraz że wyraża się w obawie przed unicestwieniem i utratą własnego „ja”. Trudno jednak jasno określić, czy w tym okresie jego intensyfikacja idzie w parze z zachwianiem samooceny.

Uzyskane dane dotyczące związków lęku przed śmiercią z lękiem jako stanem w pewnym sensie potwierdzają wyniki badań L. S. Dicksteina (1972). Pozwalają one stwierdzić, że im wyższy poziom lęku jako stanu, tym wyższy poziom zaniepokojenia śmiercią. Zależność ta występuje w całej grupie. Nie można jednak stwierdzić takiej zależności w grupie mężczyzn. Poza tym osoby o wysokim poziomie lęku jako stanu cechuje lęk przed spotkaniem ze śmiercią, lęk przed śmiertelnością oraz niepokoi je myśl, że ich życie ma koniec. Ujawniają również

obawy w związku ze sprawami dotyczącymi umierania oraz towarzyszącego mu cierpienia.

U mężczyzn, charakteryzujących się wysokim poziomem lęku jako stanu, lęk przed śmiercią wyraża się głównie w obawie o to, co przyjdzie po śmierci, boją się odpowiedzialności za swoje czyny oraz są zaniepokojeni procesem umierania. Natomiast kobiety, cechujące się wysokim poziomem lęku jako stanu, uważają, że śmierć jest straszna, bo oznacza koniec wszelkich nowych doświadczeń. Boją się śmierci, ponieważ sprawi ona ból ich bliskim. Niepokoi je myśl, że śmierć oznacza koniec ich egzystencji i że nie wiedzą, co będzie po śmierci.

Na podstawie wyżej przedstawionych wniosków można stwierdzić, że zarówno lęk jak i postawa religijna mają znaczenie dla kształtowania się postawy wobec śmierci. Nie należy jednak tego znaczenia zbyt preceniać, gdyż jak stwierdzają J. W. i J. A. Hoelterowie (1980/1981) należy zakładać istnienie trzeciego czynnika, mianowicie zmiennych środowiskowych, takich jak doświadczenia osobiste związane z sytuacjami śmierci i umierania (Makselon, 1988).

BIBLIOGRAFIA

- Allport, G. W. (1988). *Religia i osobowość*. Warszawa: PAX.
- Antonelli, F. (1995). *Oblicza śmierci*. Kraków: Wyd. „M”.
- Bazyłak, J. (1984). *Postawy religijne młodzieży i ich związki z wybranymi elementami osobowości*. Warszawa: ATK.
- Bielecki, J. (1993). Wybrane metody badania postaw wartościujących i religijnych. W: Siek, S. (red.), *Wybrane metody badania osobowości* (s. 358-382). Warszawa: ATK.
- Brzeziński, J. (1997). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: PWN.
- Chlewiński, Z. (1982). *Psychologia religii*. Lublin: TN. KUL.
- Dąbrowski, K. (1981). Śmierć jako problem człowieka. *Zdrowie Psychiczne*, nr 1, R. 22, s. 7-10.
- Ferguson, G. A., Takane, Y. (1999). *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Warszawa: PWN.
- Golan, Z. (1992). *Osobowość a zaangażowanie religijne*. Warszawa: ATK.
- Hańkocowa, H. (1978). *Między życiem a śmiercią*. Warszawa: PWN.
- Hurlock, E. B. (1985). *Rozwój dziecka*. t. 2. Warszawa: PWN.
- Łosiak, W. (1984). Lęk i jego uwarunkowania – przegląd współczesnych teorii. *Przegląd Psychologiczny*, nr 4, s. 899-913.
- Makselon, J. (1979). Egzystencjalny wymiar religijności i postawy wobec śmierci. *Summariusz*, 8, s. 81-88.
- Makselon, J. (1980a). Niektóre aspekty lęku wobec śmierci w świetle badań psychologicznych. *Ateneum Kapłańskie*, t. 95, z. 2, s. 298-302.
- Makselon, J. (1980b). Problem postaw wobec śmierci. *Roczniki Filozoficzne*, t. 28, z. 4, s. 172-180.
- Makselon, J. (1981). Specyfika postaw wobec śmierci. *Studia Philosophiae Christianae*, nr 2, s. 113-134.
- Makselon, J. (1983a). *Struktura wartości a postawa wobec śmierci*. Lublin: KUL.
- Makselon, J. (1983b). Poczucie sensu życia a postawa wobec śmierci. *Analecta Cracoviensis*, t. 15, s. 73-91.

- Makselon, J. (1988). *Lęk wobec śmierci*. Kraków: PTT.
- Makselon, J. (1990). Antropologiczne implikacje badań tanatopsychologicznych. *Przegląd Psychologiczny*, t. 33, z.1, s. 29-38.
- Marody, M. (1976). *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy*. Warszawa: PWN.
- Mądrycki, T. (1970). *Psychologiczne prawidłowości Kształtowania się postaw*. Warszawa: PZWS.
- Nowak, S. (1973). *Teorie postaw*. Warszawa: PWN.
- Ochsmann, R. (1993). *Angst vor Tod und Sterben*. Gottingen: Hogrefe.
- Ostrowska, A. (1997). *Śmierć w doświadczeniu jednostki i społeczeństwa*. Warszawa: IFiS PAN.
- Prężyna, W. (1967). Koncepcje postaw w psychologii. *Roczniki Filozoficzne*, KUL, t. 15, z. 4, s. 15-37.
- Prężyna, W. (1968). Skala postaw religijnych. *Roczniki Filozoficzne*, KUL, t. 16, z. 4, s. 75-89.
- Prężyna, W. (1973b). *Intensywność postawy religijnej a osobowość*. Lublin: RED. WYD. KUL.
- Prężyna, W. (1973a). Zasadnicze źródła postaw. *Roczniki Filozoficzne*, KUL, t. 1, z. 4, s. 121-128.
- Prężyna, W. (1976). Potrzeby jako korelaty postawy religijnej. *Roczniki Filozoficzne*, KUL, t. 24, z. 4, s. 5-28.
- Prężyna, W. (1981). *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*. Lublin: Red. Wyd. KUL.
- Rembowski, J. (1966). Postawy i ich związek z cechami osobowości. *Kwartalnik Pedagogiczny*, r. 11, nr 4, s. 115-127.
- Rolińska, E. (1994). *Poczucie sensu życia a lęk przed śmiercią u osób starszych* (niepublikowana praca magisterska). Warszawa: ATK.
- Siek, S. (1982). *Osobowość*. Warszawa: ATK.
- Siek, S. (1993). *Wybrane metody badania osobowości*. Warszawa: ATK.
- Sosnowski, T. (1977). Lęk jako stan i jako cecha w ujęciu C. D. Spielbergera. *Przegląd Psychologiczny*, z. 2, s. 349-359.
- Sosnowski, T., Wrześniewski, K. (1983). Polska adaptacja inwentarza do badania stanu i cechy lęku. *Przegląd Psychologiczny*, t. 26, nr 2, s. 393
- Szaniawski, T. (1998). *Typy postaw wobec śmierci a osobowość*. Kraków: PAT.
- Walden-Gałuszko, K. (1992). *Wybrane zagadnienia psychoonkologii i psychotematologii*. Gdańsk: Wyd. UG.
- Widera-Wysoczyńska, A. (1992). Rola zjawiska śmierci w poszukiwaniu wartości życiowych. *Acta Universitatis Vratislaviensis*, t. 27, s. 9-21.
- Widera-Wysoczyńska, A. (1995). Świat dziecięcych doświadczeń związanych ze śmiercią. *Nowiny Psychologiczne*, nr 2, s. 93-104.
- Wrześniewski, K. (red.), (1983). *Wybrany zagadnienia lęku*. Warszawa: WAM.